

Увод.

История и настоящо време

В тези първи страници се уточнява смисълът на усилието, изисквано от учениците от последните класове от новата им програма по история. Съгласно всякаква логика те можеха да бъдат единствено в началото на този том. Но педагогическата логика не би била напълно съгласна с това решение. Прочитът на тези страници би бил отместен за предпочитане за след първата част на програмата, около началото на втория срок, когато ще започне трудното изучаване на големите цивилизации и когато кандидатите ще са придобили известни познания, свързани с речника и философските дискусии. И все пак изпитанието на първия прочит, на влизането в играта не бива да се отдалечава.

Новата програма по история за последните класове поставя трудни проблеми. Тя се представя като обяснение на съвременния свят такъв, какъвто той с разкрива, често в доста мъгляви понятия, такъв, какъвто може да се разбере в множеството светлини на една история, която не пренебрегва никоя от съседните обществени науки: география, демография, икономика, социология, антропология, психология...

Три последователни обяснения

ДА СЕ ОБЯСНИ СЪВРЕМИЕТО СИ остава претенция. Нещо повече, може ли да се подхранва амбицията то да бъде разбрано по-добре по един или друг начин. Вашата програма предлага три последователни пътя.

Най-напред, дните, които ние преживяваме, се обясняват – отчасти – с дните, които непосредствено са ги предхождали. За това бързо връщане назад историята лесно ще вземе думата. Следователно първата част на вашата програма поставя на разглеждане тези дни, тези драматични години, често нечовешки, които светът преживя от началото на Първата световна война през август 1914 г. до днешния ден. Тези събития разтърсиха, драматизираха по възможно най-силен начин началото на ХХ в. и продължават в нашия съвременен живот с неизброими последици.

Тези събития от вчера обясняват и не обясняват – сами по себе си – съвременния свят. Всъщност в различни степени съвременното е продължение на други опитности, много по-отдалечени във времето. То се храни от изминалите векове, дори от „цялото историческо развитие, преживяно от човечеството до наши дни“. Това, че съвременното включва подобно измерение на преживяното време, не бива да ви се струва абсурдно, макар че всички ние имаме склонността – спонтанно – да разглеждаме света, който ни заобикаля, единствено в твърде краткото време на собствения ни живот и да виждаме историята му като бърз филм, в който всичко върви едно след друго или се сблъсква: войни, битки, преговори на върха, политически кризи, революционни дни, революции, икономически безредици, идеи, интелектуални, артистични моди...

И все пак няма да ви е трудно да установите, че животът на хората включва и доста други реалности, които не могат да намерят място в този филм на събитията: пространството, в което живеят, обществените форми, които ги затварят в себе си, решават как да протече животът им, етичните правила – съзнателни или несъзнателни, – на които се подчиняват, религиозните и философските им вярвания, свойствената им цивилизация. Тези реалности имат много по-дълъг живот от нашия и ние невинаги ще имаме достатъчно време, за да ги видим как се променят от начало до край.

Ако прибегнем до едно сравнение, физическият свят, който ни заобикаля – планини, реки, ледници, брегове, – със сигурност се променя. Но тази еволюция е толкова бавна, че никога от нас не би могъл да забележи със собствените си очи, без да се позове на едно отдалечено минало, без помощта на научни изследвания и измерва-

ния, които надхвърлят границите само на нашето наблюдение. Животът на нациите, на цивилизациите, физическите или религиозните поведения със сигурност не са така видимо неподвижни и все пак могат да се сменят няколко човешки поколения, без да ги засегнат. Кое то не намалява – тъкмо напротив – значението на дълбоки сили, които се враждат в нашия живот и дават облика на света.

По такъв начин близко минало и по-отдалечено минало се смесват в множествеността на настоящото време: докато близката история тича към нас със забързани крачки, далечната история върви заедно с нас с бавни стъпки.

Тази далечна история, тази *теле-история* е онази, която се разглежда във втората част на вашата програма. Действително изборът на големите цивилизации като „изясняващи рамки“ на съвременния свят означава надмогане на бързото движение на историята такава, каквата ще я следвате от 1914 до 1962 г. Това означава да се замислим за една история, която диша бавно, „дългосрочна“ история. Цивилизациите със сигурност са странични персонажи, чиято дълговечност надхвърля разбирането. Невъобразимо стари, те продължават да живеят във всеки един от нас; и ще продължат да живеят дълго след като нас няма да ни има.

След като завърши тези две обяснения (скорошна история, далечна история), вашата програма извиква трето – този път става дума да се определят големите проблеми на лето господне 1962-ро – в световен мащаб. Чуйте всички категории на проблема: политически, социални, икономически, културни, технически, научни... Изобщо от вас се иска – отвъд светлините на двойния исторически път, който ще следваме – да разграничите в света, който ни заобикаля, същественото от подробностите.

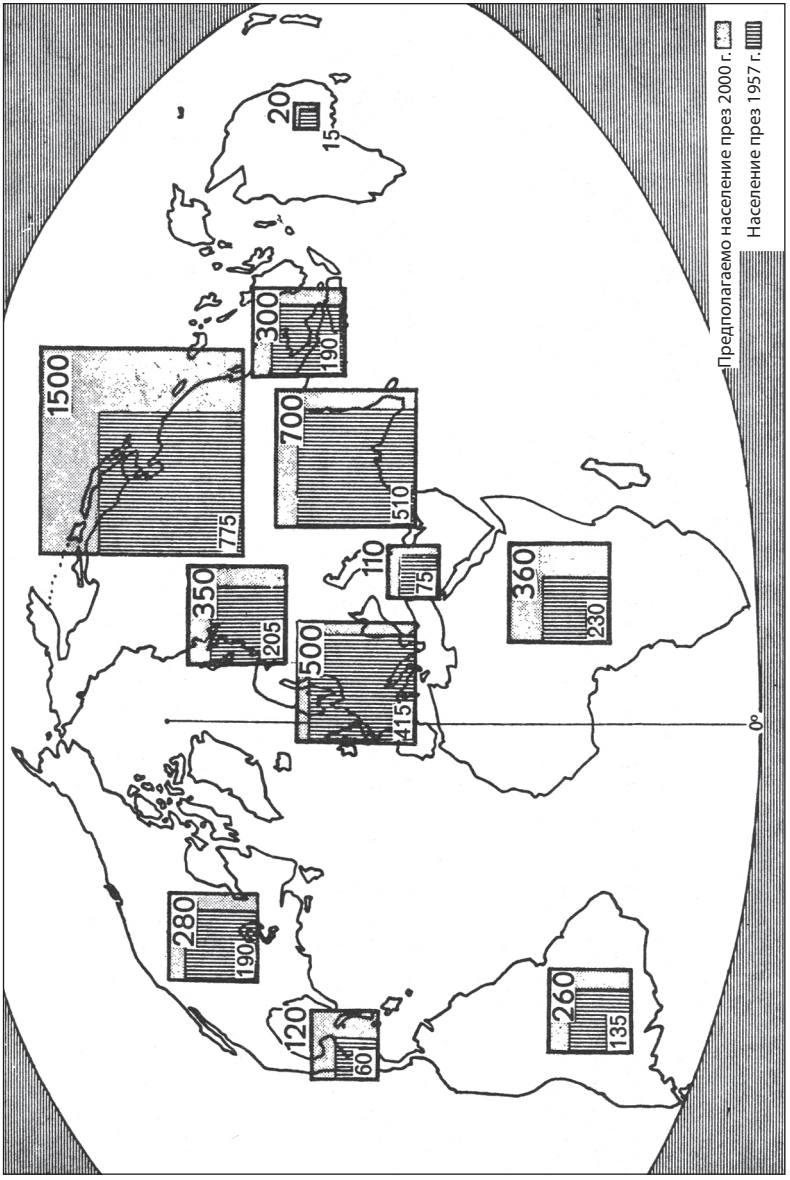
Обикновено историкът разсъждава и работи върху миналото и ако документацията не му дава винаги средствата да го обясни точно, то поне той предварително знае, изучавайки например XVIII в., към какви събития върви „Просвещенският век“ и това само по себе си е ценен елемент за познание и за разсъждение. Той знае *крайната дума*. Когато става дума за съвременния свят, който ни се разкрива като поредица от възможности, да отграничиш големите проблеми, това най-вече означава да си представиш

крайната дума, да отделиш сред всички тези възможности онези, които утре ще възтържествуват. Ето кое е трудно, несигурно, без съмнение необходимо.

Кондорсе мислел, че операцията е позволена от закона. Сериозни историци смело се обявяват за защитници на прогнозирането, колкото и опасно да е то. Един световно известен икономист, Колин Кларк, изчисли през 1951 г. въз основа на статистическите данни, които тогава му бяха известни, вероятните измерения на икономиката на бъдещето. Жан Фурастие спокойно разсъждава върху *цивилизацията през 1980 г.*, която диктува или би трябвало да диктува разумната политика през 1960 г. Една много „крехка“ наука – *футурологията* на Гастон Берже – има претенцията, че се специализира в разбирането на близкото бъдеще: „футуричното“, както го наричат с една ужасна дума някои икономисти, като футуричното е това, което може още отсега основателно да се вложи в бъдещето – това тясно парче от близкото бъдеще, което изчисляват предварително и което е почти доловимо.

Понякога такова поведение ни кара да се усмихнем. Във всеки случай то има това предимство, че подсказва – сред неяснотата на настоящето – онази привилегирована линия на преминаване, която, вярна или наполовина вярна, откроява, защото върви право към бъдещето, най-пространните от днешните проблеми и се опитва да им придаде смисъл. *Днешният свят е свят, който се развива.*

По-долу ще намерите една вероятностна карта на разпределението на населението в света през 2000 г. Тя ще ви накара да се замислите и да разберете между другото, че нито един създател на планове – а не е ли планирането съвършеното внимателно и „футурично“ изучаване на големите актуални проблеми?, – никой създател на планове не би могъл да създаде каквато и да е програма, без да има (наред с доста други документи) подобна карта пред очите си. Тя дава пълен смисъл на разсъждението на г-н Хуфует Боани, президент на Република Бряг на слоновата кост, а именно, че в Азия и в Черна Африка планирането не може в нито една област да приеме същия образ, защото недостатъчното развитие трябва да държи сметка, от една страна, за свръхнаселението, а от друга – за недостатъчното население.

1. Населението в света през 2000 г.

Историята – множествена и единна

ТОВА, ЧЕ ИСТОРИЯТА СЕ ОТДАВА – в своите очи – на тези умозрения, че се смята, като цяло, за наука за настоящето – и за едно неясно бъдеще – може да ви учуди. Това прекаленост ли е от нейна страна? Дали би взела тя, като вълка от баснята, дрехите на другиго, всъщност дрехите на обществените науки, нейните съседки? За това ще говорим отново в началото на втората част на тази книга. Тогава проблемът ще ви се стори по-ясен, защото това е проблем на времето като такова и времето ще бъде изучавано в перспективата на вашето обучение по философия.

Очевидната многобройност на обясненията на историята, тяхното раздалечаване между различни гледни точки, дори противоречията им всъщност се съгласуват в една *диалектика*, свойствена на историята, основана на разнообразието на самите исторически времена: бързо време на събитията, проточено време на епизодите, забавено, мързеливо време на цивилизациите. Може да се остане в границите на едно или друго историческо време всеки път, когато става въпрос за отделно изследване. Обаче всеки опит за *глобално* историческо обяснение – каквато е историята на цивилизациите – задължава да умножим тези фотографии, различни по времето на тяхното заснемане, после да съберем отново тези многобройни времена и образи в единство, както цветовете на слънчевия спектър, надлежно размесени, възстановяват – задължително – бялата светлина.

I

**Граматика на
цивилизацияите**

Глава 1.

Речниковите вариации

Би било приятно да дефинираме думата „цивилизация“ ясно и просто, ако е възможно, както се дефинира права линия, триъгълник, химическо тяло...

За съжаление речникът на науките за човека изобщо не позволява категоричните дефиниции. Без всичко в тях да е несигурно или в развитие, повечето термини, които далеч не са фиксирани веднъж завинаги, варират при различните автори и не престават да се развиват пред очите ни. „Думите – казва Леви-Строс – са инструменти, които всеки един от нас е свободен да употребява според желаната от него употреба, при условие, че обясни намеренията си.“ Това означава, че в секторите на науките за човека (както и в сектора на философията) най-простите думи често и задължително променят смисъла си в зависимост от мисълта, която ги оживява и използва.

*Думата „цивилизация“ – неологизъм – се появява
късно във Франция, през XVIII в., и то рядко.*

Била е създадена въз основа на „огражданен“, „огражданявам“¹, които отдавна съществуват и се употребяват редовно през XVI в. „Цивилизация“ все още е (около 1732 г.) само юридически термин, който обозначава юридически акт или присъда, която прави *граждански* даден криминален процес. Модерният израз в смисъ-

¹ Прилагателното „civilisé“ и глаголят „civiliser“ (от фр.), които произлизат от лат. „civil“ – граждански.

ла на „преминаване към цивилизовано състояние“ идва по-късно, през 1752 г. изпод перото на Тюрго, който по онова време пише един труд по всеобща история, но самият той няма да го публикува. Официалното навлизане на думата в печатен текст несъмнено е отбелязано с публикуването на *Трактат за населението* (1756) от Мирабо – бащата на революционния трибун: става въпрос за „движещите сили на цивилизацията“ и дори „за лукса на една фалшива цивилизация“.

Като казвам това, нека се позабавяваме, като установим, че самият Волтер не е използвал удобната дума „цивилизация“, „при положение, че именно той е човек, създал понятието... в своето *Есе върху Нравите и върху Духа на Нациите* (1756) и е направил първото очертаване на една всеобща история на цивилизацията“ (Й. Хьойзинха).

С новия си смисъл „цивилизация“ най-общо се противопоставя на „варварство“. От една страна са цивилизованите народи, от друга – дивите, примитивните или варварските народи. Дори „добрите диваци“, скъпи на мнозина през XVIII в., не са наречени „цивилизирани“. Няма никакво съмнение, че в новата дума „цивилизация“ френското общество от края на царуването на Луи XV вижда със задоволство собствения си портрет, който, впрочем, и днес още може да ни очарова от дистанцията на времето. Във всеки случай думата се появява, защото от нея е имало нужда. До този момент „учтив“, „възпитан“, „граждански“, „огражданен“¹ (употребявани за човек, който има добри маниери и светско поведение) не съответстват на никакво съществително. Думата „възпитание“ е имала по-скоро значение, отнасящо се до обществения порядък, което го отдалечава доста от прилагателното „учтив“, което *Всеобщият речник* на Фюретер дефинира по следния начин: „Казва се преносно за морал и означава цивилизован. Цивилизоване, оглаждане на нравите, да станеш граждански и социален... Нищо не е по-способно да цивилизова и да оглади един млад мъж от разговора с дамите.“

¹ На фр.: poli, policé, civil, civilisé.

Цивилизация и култура. Тръгнала от Франция,
думата „цивилизация“ бързо обикаля Европа.
Думата „култура“ върви заедно с нея.

Думата е в Англия от 1772 г. насетне, а несъмнено и по-рано, под формата *civilization*, която надделява над *civility*, установена несъмнено отдавна. *Zivilisation* се настанява без трудности в Германия, противопоставяйки се на старата дума *Bildung*. В Холандия обаче се сблъсква със съществителното *beschaving*, образувано от глагола *beschaven*: изтънчвам, облагородявам, цивилизовам. Тъй като има почти същия смисъл, *beschaving* с лекота ще се натовари с понятието „цивилизация“ и по такъв начин ще окаже съпротива на новата дума, която въпреки всичко се появява: *civilisacie*. Същата съпротива отвъд Алпите и поради същите причини: италианският език притежава и бързо ще започне да използва в същия смисъл като цивилизация старата и хубава дума *civiltà*, с която още Данте си служи. Тъй като е съвсем на място, *civiltà* ще попречи на вмъкването на новата дума, но не и на разгорещените спорове, които тя донася. През 1853 г. Романьоси напразно ще се опита да лансира *incivilmento*, която за него означава преминаване към цивилизованост, както и самата цивилизация.

Всъщност понятието „цивилизация“ е най-малкото двойно. То обозначава едновременно моралните ценности и материалните ценности. Така Карл Маркс ще разграничава (материалните) *инфраструктури* от (духовните) *свръхструктури*, като вторите зависят напълно от първите. Шарл Сенъбос казваше на шега: „Цивилизацията, това са пътищата, пристанищата и кейовете“, своеобразен начин да каже: това не е само духът. „Това е всичко, постигнато от човека“, твърдеше Марсел Мос, а историкът Йожен Кавеняк: „Това е минимум от наука, изкуство, порядък и морални ценности...“

Следователно цивилизацията има поне два етажа. Оттук произтича изкушението, изпитано от мнозина автори, да разграничат двете думи: „култура“ и „цивилизация“, така че едната да поеме достолепието на духовното, а другата – тривиалността на материалното. За жалост, никъде няма съгласие относно това оразлича-

ване: то ще варира в зависимост от страните или в една и съща страна – в зависимост от епохите, от авторите...

В Германия след известно колебание разграничението ще доведе до известно превъзходство, дадено на „култура“ (*Kultur*) и на съзнателно обезценяване на „цивилизация“. За А. Тьониес (1922) и Алфред Вебер (1935) „цивилизация“ е само съвкупност от технически и практически познания, сбор от средства, с които да се действа върху природата; „култура“, напротив, са нормативните принципи, ценностите, идеалите, с една дума – духът.

Тези позиции обясняват разсъждениято, на пръв поглед странно за един французин, на немския историк Вилхелм Момсен: „Днес (1951) е дълг на човека цивилизацията да не разрушава културата, нито техниката – човешкото същество.“ Това изречение ни учудва, защото у нас думата „цивилизация“ остава доминираща, както е в Англия или в Съединените щати, докато в Полша и в Русия „култура“ надделява, както в Германия (и по причина на Германия). Във Франция думата „култура“ запазва силата си само когато трябва да се обозначи „всяка лична форма в живота на духа“ (Анри Мару): ние ще говорим за културата, а не за цивилизацията на Пол Валери; като „цивилизация“ обозначава по-скоро колективните ценности.

Ето вече доста усложнения, да добавим и последното, най-важното. Англосаксонските антрополози, като се започне с Е. Б. Тейлър (*Примитивната култура*, 1874 г.), са търсили, за да я приложат към примитивните общества, които изследвали, дума, различна от „цивилизация“, която на английски обикновено се използва по отношение на модерните общества. Те ще кажат, и почти всички антрополози в крайна сметка ще кажат след тях, примитивните „култури“, противопоставено на „цивилизацията“ на развитите общества. И именно с тази двойна употреба ще се сблъскаме често в този труд, като всеки път ще противопоставяме „цивилизация“ и „култура“.

За щастие за прилагателното „културен“, създадено в Германия около 1850 г., чиято употреба е толкова удобна, не съществува нито едно от тези усложнения. Всъщност то обозначава *съвкупността* на съдържанието, което покриват едновременно

„цивилизация“ и „култура“. При тези условия ще кажем за дадена цивилизация (или за дадена култура), че тя е съвкупност от *културни блага*, че нейното географско местоположение е *културен ареал*, нейната история е *културна история*, че заемките от една цивилизация в друга са *културни заемки* или *преноси*, като те могат да бъдат както материални, така и духовни. Това твърде удобно прилагателно предизвиква доста раздражения; обвиняват го, че е варварско, зле формулирано. Но докато не му се намери съперник, бъдещето му ще остане сигурно. То е единственото, което осигурява службата си.

Около 1819 г. думата „цивилизация“, която до този момент се употребява в единствено чисто, преминава в множествено.

От този момент нататък тя „проявява тенденция да придобие нов смисъл, *съвсем различен*: съвкупността на характеристиките, които проявява колективният живот на дадена група или на дадена епоха“. Ще кажем: цивилизацията на Атина през V в. или френската цивилизация по времето на Луи XIV. Да се постави ясно проблемът за *цивилизацията* и *цивилизациите* означава да срещнем още едно усложнение и то не е малко.

Всъщност именно множественото число преобладава в менталността на човека от XX в. и то – много повече от единственото – е пряко достъпно за нашите лични преживявания. Музеите ни отдалечават във времето, потапят ни повече или по-малко напълно в отминали *цивилизации*. Отдалечаванията са още по-отчетливи в пространството: преминаваме Рейн или Ламанш, стигаме до Средиземно море, идвайки от север – все незабравими и ясни преживявания и всички те подчертават реалността на множественото число на нашата дума. Безспорно има *цивилизации*.

Ако тогава ни накарат да дефинираме „цивилизация“, сигурно ще сме по-разколебани. Всъщност употребата на множественото число съответства на изчезването на едно понятие, на прогресивното заличаване на идеята, свойствена на XVIII в., за *една* цивили-

зация, смесвана с прогреса като такъв, и която би била запазена за няколко привилегирова̀ни народа, дори за няколко човешки групи, за „елита“. За щастие ХХ в. се отърси от някои ценностни преценки и действително не би могъл да дефинира – в името на какви критерии? – най-добрата от цивилизациите.

При тези условия „цивилизация“ в единствено число изгуби своя блясък. Тя вече не е високата, най-високата морална и интелектуална ценност, която ХVIII в. забелязваше. Например на драго сърце днес ще кажем – в смисъла на езика, – че дадено ужасно деяние е престъпление против *човечеството*, вместо против *цивилизацията*, макар че смисълът е същият. Но съвременният език изпитва известно колебание да използва думата „цивилизация“ в старото ѝ възприемане като човешко съвършенство, превъзходство.

„Цивилизация“ в единствено число няма ли да означава днес – преди всичко – общото благо, което си поделят, впрочем неравно, всички цивилизации, „това, което човекът повече не забравя“? Огънят, писмеността, смятането, отглеждането на растенията и животните вече не се свързват с никакъв специфичен произход – станали са колективни блага на цивилизацията.

Впрочем това явление на *разпространението* на културни блага, общи за цялото човечество, приема в съвременния свят особена широта. Промишлената техника, която Западът е създал, се изнася в целия свят, който я приема трескаво. Като налага навсякъде един и същ образ: големи сгради от бетон, стъкло и стомана, летища, железопътни линии с техните гари и високоговорители, огромни градове, които малко по малко поглъщат по-голямата част от хората, дали тази техника ще унифицира света? „Намираме се във фаза – пише Реймон Арон, – когато откриваме едновременно относителната истина на понятието „цивилизация“ и необходимото преодоляване на това понятие... Фазата на цивилизациите свършва и... човечеството е на път – за свое добро или зло – да достигне нова фаза“, фазата, най-общо казано, на *една* цивилизация, способна да обхване целия свят. И все пак, „промишлената цивилизация“, изнесена от Запада, е само една от чертите на западната цивилизация. Като я приема, светът не приема заедно с това *целостта* на тази цивилизация, тъкмо напротив. Миналото на цивилизациите

всъщност е просто история на непрекъснатите заемки, които те са си правили едни на други в продължение на векове, без при това да губят своеобразието си, нито своята неповторимост. Да допуснем обаче, че това е първият път, когато един решителен аспект от една специфична цивилизация се окаже заемка, желана от *всички* цивилизации по света и че скоростта на модерните комуникации благоприятства нейното бързо и ефикасно разпространение. Това означава само, смятаме ние, че това, което наричаме *промишлена цивилизация*, се готви да се слее с тази колективна световна цивилизация, за която стана дума преди малко. Всяка цивилизация е била, е и ще бъде разрушена в своите структури при това положение.

Накратко: ако предположим, че всички цивилизации по света успеят за един по-дълъг или по-кратък срок да уеднаквят своите обичайни техники и чрез тези техники – някои от своите начини на живот – не е по-малко вероятно още дълго време, в крайна сметка, да се окажем изправени пред твърде различни цивилизации. Още дълго време думата „цивилизация“ ще запази единственото и множественото число. В това отношение историкът няма да се поколебае да бъде категоричен.